

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ

ЕТИКА

Змістовий модуль 1

Вступ до дисципліни. Історія етичних досліджень

ЕЛЕКТРОННІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 033 Філософія

ОДЕСА
ОНУ
2026

**УДК 17(091)(072)
Е881**

Укладачі:

Н. П. Бевзюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

І. В. Голубович, доктор філософських наук, професор кафедри філософії, завідувачка кафедри філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Рецензенти:

Г. С. Левченко, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

М. В. Карпенко, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

*Рекомендовано вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 6 від 17 березня 2025 року.*

Е881 **Етика.** Змістовий модуль 1. Вступ до дисципліни. Історія етичних досліджень [Електронний ресурс] : електрон. метод. рек. для здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищ. освіти спец. 033 Філософія / уклад.: Н. П. Бевзюк, І. В. Голубович. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2026. 35 с. 0,8 МБ.

Методичні рекомендації розроблені для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Етика» спеціальності 033 «Філософія» для опанування матеріалу при засвоєнні курсу, підготовці до практичних занять, оформленні робіт при самостійному виконанні завдань.

УДК 17(091)(072)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Тема 1. Етика, її предмет і завдання	7
Тема 2. Історія етичних досліджень. Етика Античного періоду	11
Тема 3. Релігійні етичні вчення (буддизм, християнство, іслам)	14
Тема 4. Етика Відродження і Нового часу	17
Тема 5. Етична думка в Україні XVII – початок XXI ст.	20
Тема 6. Етика XIX–XX століття	23
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	27
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	29
ЕЛЕКТРОННІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ	30
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ, ФОРМИ КОНТРОЛЮ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ	31
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ	34

ВСТУП

Актуальність вивчення етики зумовлена низкою факторів, які стосуються як особистого, так і суспільного життя. Етичні норми і принципи грають основну роль у формуванні моралі, управлінні, відносинах між людьми, забезпеченні справедливого і ефективного суспільства. **Вивчення етики сприяє:** 1) особистому розвитку: етика допомагає людині зрозуміти, що таке добро і зло, справедливість і несправедливість; дозволяє приймати усвідомлені рішення і бути відповідальними за свої вчинки. 2) Професійній діяльності: в кожній професійній галузі існують свої етичні стандарти; їх дотримання підіймає довіру і репутацію спеціалістів, а також забезпечує безпеку і справедливість. 3) Усвідомленню глобальних викликів: сучасний світ стикається з безліччю моральних проблем: екологічних, штучного інтелекту, біотехнології та інші. Етика допомагає знайти відповіді на складні питання і довгострокові рішення. 4) Соціальній гармонії: етичні принципи забезпечують довіру між людьми, запобігають конфліктам і визначають гармонійні відносини в суспільстві. 5) Збереженню культурної і історичної спадщини: вивчення етики допомагає збереженню моральних цінностей, які формуються століттями і відображають культурні особливості різних народів.

Перший змістовий модуль «Вступ в етику. Історія етичних досліджень» охоплює шість тем: «Етика, її предмет та завдання», «Історія етичних досліджень. Етика Античного періоду», «Релігійні етичні вчення (християнство, іслам, буддизм)», «Етика Нового часу», «Етична думка в Україні XVII – початок XXI ст.», «Етика XIX–XX століття».

Другий змістовий модуль «Основні етичні теорії» охоплює шість тем: «Утилітаризм (Дж. Бентам, Дж. С. Мілль)», «Деонтологія (етика боргу) І. Канта. Добродійна етика», «Етичний егоїзм і альтруїзм», «Етичний релятивізм і альтруїзм», «Екзистенціальна етика», «Філософське підґрунтя нової глобальної етики».

Третій змістовий модуль «Практична етика. Етика і сучасні виклики» охоплює шість тем: «Етика бізнесу і економіки», «Професійна етика. Особиста етика», «Етика філософії життя», «Етика і сучасні виклики», «Біоетика», «Етика XXI ст.».

У запропонованому виданні подано роз'яснення з **першого змістового модуля дисципліни «Етика»**. Методичні вказівки до курсу «Етика» укладені відповідно до освітньо-професійної програми підготовки першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 033 Філософія.

Метою навчальної дисципліни «Етика» є розширення світогляду здобувачів вищої освіти у сфері духовної культури, розкриття історії та

світоглядної природи етики, визначення місця і значущості етики в контексті духовного буття людини.

Для реалізації цієї мети в межах навчальної дисципліни необхідно виконати такі **завдання**: 1) формування систематичних уявлень про місце етики в структурі філософського знання, предметну область їх досліджень, основні проблеми теорії та історії етичної думки; 2) набуття здатності орієнтуватися в основних напрямках і течіях сучасної етики, їх безпосереднього відтворення у духовному світі людини; 3) розкриття значення та гостроти етичних питань в контексті сучасної цивілізаційної та екологічної ситуації та їх викликів; 4) вивчення проблеми морального вибору і моральних конфліктів у професійній діяльності; 5) розвиток здібностей до моральної відповідальності.

Процес вивчення дисципліни спрямований на формування елементів наступних **компетентностей**:

а) *інтегральної* (здатність продукувати нові ідеї, розв'язувати комплексні проблеми у сфері філософії, застосовувати методологію наукової та педагогічної діяльності, а також проводити власне наукове дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення);

б) *загальних*: цінування та повага різноманітності та мультикультурності (ЗК 11); здатність діяти на підставі етичних міркувань (мотивів) (ЗК 12); здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя (ЗК 14);

в) спеціальної (фахової): здатність дотримуватися в професійній діяльності норм інтелектуальної доброчесності (ФК 12)

Передбачені наступні **програмні результати навчання**:

- знати основні етапи, напрямки в історії світової та вітчизняної філософії (ПР 3);
- уникати симуляцій, плагіату та інших виявів академічної недоброчесності у сфері професійної діяльності або навчання (ПР 14);
- мати навички ведення інтелектуальних дискусій на засадах діалогу, відкритості й толерантності (ПР 15);
- вміти застосовувати загально-гуманітарні та філософські знання в різних сферах життєдіяльності, зокрема у здійсненні різних видів педагогічної діяльності (ПР 16).

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Етика» здобувач освіти повинен **знати**: основні світоглядні та методологічні засади етичного осмислення дійсності, свого відповідального місця і ролі в суспільстві як громадянина та фахівця; основні поняття моральної свідомості, специфіку моральної діяльності та моральних відносин; зміст та сучасні трансформації теорій та практик гуманізму, людяності, «турботи про себе», турботу про вразливість людського та природного світу; теоретичні та історичні засади етичної думки України та людства; кваліфіковано виявляти моральні конфлікти в конкретних ситуаціях практичної діяльності; особливості практичної етики: професійна, корпоративна, особиста; етичні виклики майбутнього, їх вплив на життя людини і суспільства.

Здобувач освіти повинен **вміти**: оцінювати свої ідеї та вчинки, явища і процеси духовного життя з позицій гуманістичної моралі; слідувати гуманістичним та демократичним цінностям у професійній та громадській діяльності на підставі філософських уявлень про цінності, гуманізм, людяність, красу; вести етичний теоретичний дискурс щодо актуальних питань соціальної моральної практики; вивчення етики допоможе стати зрілими особистостями, які усвідомлюють свої обов'язки перед собою, іншими людьми і суспільством; формування здібностей до моральної відповідальності; формувати культуру діалогу.

Вивчення та засвоєння курсу «Етики» вимагає ретельної роботи над **літературою**, яка зазначена у списку рекомендованої літератури до курсу. Цей список складається з двох частин: **Основна література** і **Додаткова література**. Основна література повинна бути прочитана **у повному обсязі**. Це можуть бути окремі статті, розділи монографій, першоджерела. Для більш ґрунтового вивчення проблеми слід звернутися до літератури, зазначеної у розділі **Додаткова література**. Якщо для вірного вибору текстів потрібна **консультація викладача**, то треба до нього звернутися.

Коли вперше читаєте текст із незнайомої проблеми, треба уважно фіксувати основні положення, поняття, усвідомлення котрих дасть можливість зрозуміти його зміст. Якщо зустрічаються незнайомі терміни, їхнє значення слід з'ясувати, звертаючись до філософських словників та словників іноземних мов.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I

«ВСТУП В ЕТИКУ. ІСТОРІЯ ЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ»

ТЕМА 1. Етика, її предмет і завдання

Етика – це філософська дисципліна, яка вивчає сукупність норм, цінностей, ідеалів, установ, які регулюють поведінку людини і є важливими складовими культури. Центральним і основним пунктом етики є питання про співвідношення суспільних і індивідуальних інтересів. **Зверніть увагу** на специфіку предмета «Етика», його основні категорії і поняття, відмінність від інших філософських курсів. Термін «етика» походить від давньогрецького слова «етос» («місцеперебування») і означає людське житло, гніздо птаха. Одночасно цей термін має інший смисл – характер, внутрішній характер живих істот, образ життя. Термін «мораль» – латинський аналог «етики» і означає характер, звичай, моду, стійкий порядок. Цицерон створив прикметник «моральний» для позначення «етики». Ці терміни взаємозамінні. Аристотель створив прикметник «етичний», маючи на увазі особливий клас якостей, які мають відношення до характеру людини, описуючи її досконале становище – етичні чесноти.

Аристотель назвав етику «практичною філософією». Етика вчить не готовому судженню, а винесенню суджень як таких. В такому сенсі етика є знання про добро і зло. Мораль підключається до діяльності в зазорі між метою і засобами – в тій мірі, в якій засоби недостатні для здійснення мети, (а саме: втілюючи ціль дії) не враховані в своїх результатах. Але моралі немає поза моральних індивідів. В центрі моралі стоїть співвідношення «повинного» і «суцього». «Суще» – це реальна поведінка речей в даний момент. «Повинне» – яким ми хочемо бачити усе і як ми самі повинні себе поводити. «Суще» – це про факти, а «повинне» – це про цінності.

Зазначимо, що мораль має наступні особливості:

1) *Безкорисливість мотивів.* Мораль не зводиться ні до закону причинності, ні до принципу корисності.

2) *Мораль свою безумовність виявляє у формі заборонів.* Заборона як норма людської життєдіяльності реалізується в негативній дії. Моральні заборони тільки тоді вважаються моральними, коли сама заборона є єдиним мотивом.

3) *Мораль представляє собою досконале становище душі людини.* В людині виділяються три складові: тіло, душа і дух. Мораль є характеристикою душі.

4) *Мораль виражається у здібності людини жити разом зі всіма і може бути інтерпретована як суспільна форма відношень між людьми.* Відношення

людей конкретні. Вони завжди будуються з приводу чогось: здоров'я, підтримки життя тощо. Мораль є націленість людей одне на одного. Мораль практично окреслює той універсум, всередині якого і може розгортатися буття як людське.

5) *Мораль є автономія особистості, єдність індивідуального свавілля і всезагального закону.* Мораль властива лише істоті, яка має свободу волі. Також мораль людини пов'язана з її здібністю вільного вибору, який виражається у вмінні людини дистанціюватися від егоїстичних матеріальних і фізіологічних потреб, щоб підкорити вчинки моральним правилам і принципам.

6) *Мораль не допускає індивідуальне розведення суб'єкта і об'єкта.* Людина приймає в якості найкращих ті моральні норми, які вона хотіла б бачити у власному житті. Вона стає моральною особистістю у тій мірі, в якій підіймає себе до рівня суб'єкта тих норм, яким слідує. Людина не пізнає мораль – вона проживає її. Мораль – це така гра, в якій людина ставить на кон своє життя: Сократ був змушений прийняти отруту, Христос був розп'ятий, Джордано Бруно був спалений...

Зазначимо: для того, щоб досконало усвідомити етику як науку, треба визначити **категорії**, на які вона спирається.

1) **Добро і зло.** Добро – це те, що задовольняє потреби людини, йде їй на благо; позначає корисне; це основна моральна цінність.

2) **Совість** – це здібність людини оцінювати свої вчинки, думки, бажання; усвідомлювати й переживати свою невідповідність обов'язковому як власну недосконалість; передбачається знання людиною свого морального боргу.

3) **Борг** – це вираз внутрішньої готовності особистості підкоритися моральній необхідності; морально аргументований примус до вчинків; борг виражає імперативну (вимога, наказ) форму моралі; дії, мотивовані боргом, називаються обов'язком.

4) **Щастя** – поняття моральної свідомості, яке позначає таке становище людини, яке відповідає найбільшій внутрішній задоволеності умовами свого буття, повноті і усвідомленості життя, здійсненню свого людського призначення. Щастя є чуттєво-емоційною формою ідеалу.

5) **Справедливість** – це одна з основних рушійних сил, направлених на створення рівності, влади і гармонії в суспільстві; це один з принципів, який регулює взаємовідношення між людьми з приводу розподілу або перерозподілу соціальних цінностей.

Мораль виконує ряд функцій:

1) **Світоглядна:** виводить людину на вищі моральні цінності, на поняття сенсу життя; це уявлення про призначення людини, мету життя, щастя, гідність, що орієнтують її на втілення цих цінностей у поведінці.

2) *Регулятивна*: регулює поведінку людей у відповідності з вимогами моралі. Свої регулятивні можливості вона здійснює за допомогою норм-орієнтирів, норм-вимог, норм-заборон, обмежень.

3) *Ціннісно-орієнтуюча*: орієнтує людину у світі культурних цінностей; створює систему переваг одних моральних цінностей над іншими; дозволяє виявляти моральні оцінки і лінії поведінки.

4) *Пізнавальна*: передбачає пізнання сенсу явищ в результаті практичного засвоєння світу.

5) *Виховна*: приводить у визначену моральну систему норми, звичаї, загально визнані зразки поведінки; виховує здатність керуватися ідеалами добра, істини, прекрасного.

6) *Оціночна*: дозволяє оцінювати з позиції добра і зла засвоєння людиною дійсності. Предметом оцінки є вчинки, відношення, наміри, мотиви, особисті якості.

7) *Мотивуюча*: дозволяє людині оцінювати і по можливості виправдовувати свою поведінку за допомогою моральної мотивації.

8) *Комунікативна*: виступає як форма спілкування, передачі інформації про цінності життя. Забезпечує взаєморозуміння, спілкування людей на основі випрацювання загальних моральних цінностей.

Зверніть увагу, що як форма свідомості ***мораль має свою структуру***:

1) *Моральна свідомість* – це одна з форм суспільної свідомості. Включає в себе цінності, норми, ідеали. *Моральна свідомість* функціонує на двох рівнях: а) емоційно-чуттєвий (буденна свідомість), який визначає відношення людини до інших людей (симпатія або антипатія, довіра або недовіра тощо); до самої себе (скромність, гідність, самолюбство, вимогливість); до суспільства в цілому (почуття суспільного боргу, патріотизм, національна гордість); б) раціональний (теоретичний, етика) – здібність особистості до логічного аналізу і самоаналізу.

2) *Моральна поведінка* – це результат ставлення особистості до свого вільного вибору; вона є формою об'єктивації моральної свідомості. В цьому сенсі поведінка людини є показником її моральної культури.

3) *Моральні відношення* – центральний елемент структури моралі, який фіксує властивості будь-якої людської діяльності з точки зору її моральної оцінки. Найбільш значними такі відношення є відношення людини до суспільства, до інших людей, до самої себе.

Класифікація етичних цінностей:

1) *Головні* – цінність життя, правди, діяльності, свободи волі, співчуття, задоволення, насолода, користь.

2) *Чесноти* – справедливість, мудрість, сміливість, правдивість, любов до ближнього, довіра, скромність, смиренність та інші.

3) *Особисті* – цінність особистості, милосердя.

Напрямки в етиці:

1) *Метаетика* (грец. «мета» – «за межами», «після») – вивчення походження і значення етичних категорій і понять; рішення проблеми існування універсальної етичної системи. Тобто вона не займається визначенням, що повинна робити людина або якою їй треба бути; її об'єктом є моральний феномен у всіх його вимірах: чи є у моралі реальність, незалежна від людей; чи можемо ми знати моральні істини, якщо такі існують; що означає мати моральні зобов'язання та інші. Можна сказати, що метаетика – це галузь моральних питань другого порядку; філософські роздуми над моральними судженнями.

2) *Нормативна* – це вивчення того, що повинно бути; це принципи, які регулюють поведінку людини, направляють її вчинки, встановлюють критерії оцінки. Нормативна (або змістовна) етика пояснює і оцінює різні концепції моралі; вона прагне до «добра» (на відміну від «рефлексивної» етики, яка прагне до «правильного», «справедливого»). Нормативну етику іноді називають моральною філософією. Існують три типи нормативних етичних теорій: консеквенціалізм (зосереджується на результатах дії), деонтологія (зосереджується на намірах, які стоять за дією), етика чесноти, яка зосереджується на розвитку таких рис характеру як сміливість, чесність, справедливість, які приведуть до більш етичних дій.

3) *Прикладна* – вивчає конкретні проблеми і застосування моральних ідей і принципів в конкретних ситуаціях морального вибору. Прикладна етика взаємодіє з соціально-політичними науками. До цих напрямків відносяться: біоетика, бізнес-етика, лікарська етика, екологічна етика, професійна етика та інші.

Питання для самоконтролю:

1. Етика як філософська наука.
2. В чому полягають особливості етики?
3. Яку структуру має етика як філософська наука?
4. Чому етика називається практичною філософією і чи є вона обов'язковою частиною філософського знання про світ?
5. Які функції виконує мораль?
6. Назвіть і розкрийте категорії етики.
7. В чому особливість основних напрямків етики?

ТЕМА 2. Історія етичних досліджень. Етика Античного періоду

Зазначимо, що початок формування етичного канону пов'язують з **Гомером** (VIII ст. до н. е.), коли в його творах «Іліада» і «Одіссея» звеличувались такі якості як мужність, честь, прозорливість та інші. **Гесіод** (кінець VIII – початок VII ст. до н. е.), автор поем «Теогонія», «Труди і дні» наголошує на проблемі справедливості і ідеї праці як засаді морального канону суспільства. **Сім мудреців** (*Фалес, Солон, Біант, Піттак, Клеобул, Періандр, Хілон*) як загальний образ розглядали мораль як вищу форму поведінки, а чесноти як вищу цінність. У поліській етиці **Геракліта** (520–460 рр. до н. е.) і **Демокріта** (470/460–310 до н. е.) основна увага приділялась вихованню чеснот, які є засобом досягнення вищого блага. **Сократа** (470–399 рр. до н. е.) вважають засновником моральної філософії. Особливості етики Сократа полягають в тому, що вона ґрунтується, з одного боку, на визначенні питання про те, яку користь може принести мораль, а з іншого – тяжіє до морального абсолютизму, впевненості в тому, що чеснота вище за все і для щастя достатньо однієї чесноти. Його ідея внутрішньої свободи особистості стала передумовою виникнення античного евдемонізму (грец. *eudaimonia* – щастя).

Вчення **Платона** (427–347 рр. до н. е.) вважають першою спробою систематизації етичних ідей, яка була здійснена філософом на об'єктивно-ідеалістичній основі. Поділяючи раціоналістичні принципи свого вчителя Сократа, Платон також поставив перед собою завдання формулювання загальних понять. Для цього він обрав дедуктивний метод дослідження. В результаті прийшов до доказу дуалізму існуючого світу. Безпосередньо етичну концепцію Платона можна поділити на дві пов'язані між собою частини: *індивідуальну* етику і *соціальну* етику. Перша є вченням про інтелектуальну і моральну досконалість людини, яку Платон пов'язує з гармонізацією душі. Головні сторони людської душі, на його думку, є основою її чеснот: розумна – мудрості, афективна – помірності, вольова – мужності. Людські чесноти, як вважає філософ, мають вроджений характер, вони особливі сходи гармонізації душі і піднесення до світу вічних ідей. В піднесенні людини до ідеального світу знаходиться сенс її життя. Засобом для такого піднесення є влада розуму над низькими пристрастями. Друге вчення – соціальна етика – припускає наявність визначених чеснот у кожного стану: правителі повинні мати мудрість, воїни – мужність, нижчі стани – помірність. Використовуючи жорстку політичну, а також моральну ієрархію в державі, можна досягти вищої чесноти – справедливості, яка свідчить про соціальну гармонію. А для цього треба принести в жертву інтереси окремої особистості. Тобто моралі окремої особистості Платон не бачив поза зв'язку з цілим, з суспільством.

Аристотель (384–322 рр. до н. е.) – засновник етики як науки, визначив етику як практичну філософію. Його творчість вважають вищим розвитком античної етики. У його творах – «Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика» – визначається основна ідея: мета етики – «не пізнання, а вчинки». На думку Аристотеля етика повинна вивчати індивідуальну поведінку людини, її відношення з іншими людьми, тому вона є перш за все соціально-політичною етикою, тобто галуззю знань, яка досліджує моральні задачі держави і громадянина, проблеми виховання громадян і турботи про загальне благо людей. Таким чином, етика, за Аристотелем, займала середнє положення між психологією і політикою. **Зверніть увагу**, що «Етика» розумілась Аристотелем як життєва мудрість, «практичне» знання про те, що таке щастя і які засоби його досягнення. Аристотель вважав, що вчинки безпосередньо пов'язані з людиною, з вільним вибором, з загальними моральними і правовими нормами громадян. Етична діяльність людини направлена на неї саму, на розвиток її здібностей, на покращення її життя, на здійснення сенсу життя.

Моральність особистості, яка спирається на розум і волю, повинна приводити мету і бажання у відповідність до інтересів всієї держави. Аристотель приходить до ідеї про те, що джерело самої моралі треба шукати в державних відношеннях.

Вищим благом Аристотель вважав *щастя* – як особливе становище задоволеності, яке отримує людина від здійсненої нею добродійної діяльності. Головними умовами щастя Аристотель вважав моральне і інтелектуальне удосконалення, дружбу, здоров'я, активну життєву позицію. Аристотель заперечував вроджений характер чеснот людини; на його думку чесноти напряду пов'язані з суспільною дією і мають нормативний характер. Моральні якості людини – це не те, що дано їй від природи, а те, що повинно бути виховано в неї суспільством. Звідси: філософ обґрунтовує ідею *чесноти*, яка, на його думку, є серединою між двома крайнощами (наприклад, мужність це середина між боягузтвом і відвагою). Етичні чесноти Аристотель розглядає як властивість і результат поведінки, вчинків, звичок і практичного досвіду спілкування; як міру поведінки людини в суспільних (політичних) сферах її життя. Він виділяє десять окремих чеснот: мужність, розсудливість, щедрість, пишнота, величність, честолубство, рівність, правдивість, дружність, люб'язність. Вчення про дружбу Аристотеля є першим досвідом постановки і рішення проблеми спілкування. Отже, етика Аристотеля – одна з найбільш ретельно розроблених і універсальних етичних систем. Вона ґрунтується на розумінні чеснот, розуму і прагненні людини до вищого блага – щастя; вона стала основою для практичної мудрості – фронезіса (греч. φρόνησις), тобто

здібності приймати зважені і правильні рішення в складних умовах, допомагати людині застосовувати універсальні принципи моралі в конкретних умовах.

З ім'ям **Епікура** (341–270 рр. до н. е.) пов'язана одна з важливіших традицій філософської етики, яка отримала назву **евдемонізм** (від грец. Eudaimonia – щастя). Етика Епікура ґрунтується на гедоністичній філософії, яка стверджує, що метою життя є досягнення щастя, яке виражене у вигляді задоволення і звільнення від страждань. Причому Епікур не обмежує поняття задоволення грубими насолодами, а розглядає його як становище душевного спокою і відсутності тривоги. Етика Епікура спрямована на щасливе і спокійне життя через: 1) *задоволення* (грец. *ἡδονή* – гедона), яке він вважав вищим благом; 2) *відсутність болю і тривоги*: таке становище можливе через усвідомлення природи світу, прийняття неминучого; 3) *розумність*: треба навчитися жити просто і запобігати непотрібних страждань, усвідомлено реалізовувати свої дії і задоволення; 4) *підтримувати дружбу і простоту життя*: це дозволить запобігти самотності і тривоги; 5) *страх смерті* – одна з головних причин страждань: смерть нас не стосується (коли ми є – смерті немає, а коли смерть є – нас немає), безсмертя душі – це ілюзія, а боги не вмішуються в життя людей.

Епікур вважав, що людина прагне до щастя, яке він характеризував як свободу від фізичних і душевних страждань, від зовнішнього світу, як самодостатність індивіду. Ідеалом філософа була незалежність людини від світу, становище безтурботності, внутрішнього спокою і внутрішньої гармонії – атараксія (грец. ataraxia – безтурботність). Епікур сформулював основні постулати свого вчення в так званому тетрафармаконі (четвероліках), який є одночасно і погляд на людину у світі, і інструмент гідного існування. Будь-яка істота прагне до задоволення і радіє йому як вищому благу і одночасно намагається уникнути страждань. Етика Епікура орієнтувалась на досягнення гармонії, радості і спокою за допомогою розумного управління своїми бажаннями, відмови від зайвої тривоги і глибокого усвідомлення речей природи. Її основна цінність – показати людині, як жити щасливо і спокійно, не вимагаючи багато чого від світу.

Важливим напрямком в античній філософії є стоїцизм, який наголошував на ідеї всезагального детермінізму і морального боргу. Теоретичні основи ранішнього стоїцизму були закладені *Зеноном з Кітіона* (пр. 333–262 рр. до н. е.), його послідовниками – *Кліанфом* (330–232 рр. до н. е.) і *Хрисиппом* (281–205 рр. до н. е.). Зенон наголошував, що вищий сенс людського буття – життя у згоді зі своєю природою, що визначається розумною природою людини. З творчістю *Панетія* (185–110/109 рр. до н. е.) і *Посидонія* (132-пр. 51/52 рр. до н. е.) стоїцизм був перенесений на римський ґрунт і набув

ідеї єдності морально-прекрасного і корисного. Вершиною стоїцизму став період його пізнього розвитку – це творчість *Сенеки* (пр. 5–65 рр. н. е.), *Епіктета* (50–140 рр. н. е.), *Марка Аврелія* (121–180 рр. н. е.). За цей період змінюється нормативна програма стоїцизму і виникають песимістичні мотиви: від непохитної стійкості до внутрішньої смиренності; з'являються ідеї відходу від земних справ і морального самовдосконалення. Мораль розглядається не як борг, який підносить людину над долею, а як вияв милосердя, людинолюбства, душевної простоти. Стоїчною моделлю розуміння вищого блага визначається щастя як слідство чесноти. Ідеалом стає незворушність; стоїцизм відстоює ідею незалежності особистості і від суспільства, наголошує на спокої і стійкості духу. Основою для набуття спокою стає ідея всезагального детермінізму (її суть: змінити в своїй долі по суті нічого не можливо).

Питання для самоконтролю:

1. В чому моральна сутність вчення Семи мудреців?
2. Чому, з точки зору Сократа, неможливе навмисне зло?
3. В чому полягає етичний ідеалізм Платона?
4. Як Аристотель розглядає вчення про вище благо, щастя і чесноти в «Нікомаховій етиці»?
5. Як Аристотель розуміє справедливість? Чи існує «нейтральна» справедливість?
6. Кого з античних філософів вважають засновником евдемонізму?
7. В чому особливість вчення Епікура про насолоду і щастя?
8. Як співвідносяться чесноти і щастя в етиці стоїків?
9. Що нового внесла римська Стоя в етику стоїцизму?

ТЕМА 3. Релігійні етичні вчення (буддизм, християнство, іслам)

Буддистська етика. Головною в етичному вченні буддизму є людина, і тому Будда вважав своїм головним завданням обґрунтування моральності. Чітко визначалась мета людського існування: шляхом самовдосконалення домогтися припинення перевтілень, вирватися з обіймів сансари («кругообіг життя») і досягти нирвани (існування, вільне від циклів життя і смерті). Звернення до людини – це релігійне новаторство буддизму; і це звернення має моральний аспект. Будда оголосив всіх рівними в духовній сфері. На підставі віро-повчальних положень буддизм побудував цілу систему моралі, яка не містить прагматичних норм поведінки, не канонізує її зовнішні норми, а визнає історичну і просторову різноманітність моральних норм. Спираючись на «Восьмискладовий шлях спасіння», Будда формулює «Десять величких

чеснот»: щедрість у пожертвах, дотримання етичних норм, терпимість, щирість, лагідність, смирення, самообмеження, негнівливість, незаподіянна зла живим істотам, милосердя. Найбільші п'ять гріхів: вбивство, крадіжка, перелюбство, брехня, пияцтво. Крім цього, слід уникати також обжерливості; захопленості музикою, співами, танцями, бо це розбещує слух; надмірної любові до пахощів, коштовностей, бо це розбещує зір і нюх; пристрасті до м'якого ложа, бо це розбещує доторк; користолюбства.

Буддистську мораль Далай-лама XIV трактує так: 1) є три фізичні гріхи: вбивство (від комахи до людини), крадіжка, розпуста; 2) чотири гріхи мови: брехня, ліхослів'я, грубість, пустослів'я; 3) три гріхи розуму: заздрість, зловмисність, хибні погляди. Буддизм проповідує любов і милосердя до всього живого без різниці між добрим і лихим, корисним і шкідливим, наголошує на ненасильстві, бо відповідаючи насильством на зло, ми його лише примножуємо. Буддизм надає особливе значення силам людини. Людину врятує не жертва і не молитва, не чиєсь покровительство або заступництво, а тільки вона сама шляхом самовдосконалення, який має свій особливий зміст. Буддистська етика будується на принципах співчуття, правдивості і відповідальності за свої вчинки. Її мета – допомогти людям усвідомити свій зв'язок зі світом і жити в гармонії з собою і навколишнім світом.

Християнська середньовічна етика. Християнська етика формувалась у середньовічному ієрархічному суспільстві. Різні моралі були пов'язані між собою лише дуже обмеженою кількістю базових принципів, які спирались перш за все на християнську релігію. Тим не менш якраз ці базові принципи дозволили подолати властивий античній етиці релятивізм. Вони апелювали до авторитетного джерела морального добра, в якості якого виступав християнський Бог. Формування моралістичної традиції західної церкви пов'язують з іменами *Амвросія Медіоланського* і *Аврелієм Августіном*. Амвросій наполягав на обов'язковому додержанні заповідей (Декалогу Мойсея), а також порад з Нового Заповіту – милосердя, співчуття, лагідність. **Зверніть увагу:** моральна доктрина Аврелія Августина (354–430) з'єднувала традиції античної етики і нового християнського вчення. Він вважав, що «вище благо» є метою будь-якої розумної істоти, а добра воля є шляхом досягнення цього блага. Але без благодаті, яка є даром Божим, людина сама цього досягти не може. Теолог виділяв дві форми впливу божественної благодаті на людину: через закон і через слово. Існування добра і зла Августин розглядав досить прозоро: добро – це онтологічна, створена Богом реальність, а зло – не як самостійне буття, а як відхилення від добра, порушення волі Бога і результат неправильного прояву вільної волі людини. Августин виділяв чесноти розуму (розсудливість, мужність, помірність, справедливість) і чесноти віри (віра,

надія, любов). Але він наполягав на перевазі християнської етики благодаті над античною етикою заслуг. Філософ стверджував, що людина має свободу волі, яка дає змогу обирати між добром і злом.

Етика *Фоми Аквінського* (1225–1274) є центральним елементом його філософської і теологічної системи. Він спирається на християнське вчення і філософію Аристотеля. Він вважав, що метою життя є блаженство, але, щоб досягти його, треба додержуватись природнього закону (як частини вічного закону), який доступний людському розуму і завдяки якому людина може розрізняти добро і зло. Фома Аквінський вважав, що важливими рисами людини на цьому шляху повинні стати такі чесноти: розсудливість, справедливість, помірність, мужність, а також віра, надія і любов.

Ісламська етика. Мусульманська етика не є синонімом «релігійної етики». Існують два джерела мусульманської етики: Коран і Сунна. Сунна (араб. закон, приклад) є зведенням правил і положень, які представлені в хадісах (араб. оповідання) і розповідає про вчинки Мухаммада, які стали прикладом для життя мусульман. *Особливі риси мусульманської етики:* 1) відсутність уявлень про первородний гріх; 2) земне існування не як покарання, а як почесна місія; 3) засудження не плотського характеру бажань, а непоміркованості; 4) покаяння внутрішнього руху душі зовнішній дії; 5) негативне відношення до страждань. Частиною мусульманської етики є додержання *п'яти стовпів ісламу*: віра в єдиного Бога-Аллаха і визнання пророцької дії Мухаммада; щоденний цикл молитов; обов'язковий піст в місяць рамадан; обов'язковий податок на користь нужденним мусульманам; паломництво до Мекки. Мусульманська етика є етикою *намірів-і-дій*, які розглядаються як правильне співвідношення «явного» і «скритого». Філософською основою мусульманської етики є *калам* (араб – мова; засновник *Васил Ібн Ата*): ригоризація етики, тобто людина визначається як діяльна і тому повинна відповідати за усі свої вчинки. Така відповідальність є виразом автономності волі людини, а Бог виступає як джерело блага і справедливості. Видатні мусульманські вчені і теологи – *Аль-Кінді* (800-879), *аль-Фарабі* (870–950), *Ібн Сіна* (980–1037), *Ібн Рушд* (1129–1198) – головною метою людини називали удосконалення розуму, покращення характеру, набуття чеснот і позбавлення поганих рис. Іслам вчить покорі і послуху. Раби повинні коритися панам, але й пани повинні по-батьківські ставитися до рабів. Приватна власність священна, з цього приводу накази Корана тверді і недвозначні. І хоча перед Аллахом усі рівні, в реальному житті такої рівності немає, і все ж не треба дивитися заздрісними очима на ті блага, якими Аллах наділив деяких обраних (Сура 20, аят 131). Аллах закликає людину працювати, чим вона забезпечить собі небесне царство. Людина повинна бути скромною і

терплячою, мужньо зносити всі негаразди цього світу. Життя – це примарна втіха (Сура 57, аяти 19 і 20), тому не слід прагнути щастя у цьому житті, а покладатися на небесне життя.

Питання для самоконтролю:

1. В чому особливість етичної доктрини Аврелія Августіна? Як він визначає проблему походження зла?
2. Як співвідносяться воля і розум у вченні Фоми Аквінського?
3. В чому різниця морального вчення Старого і Нового Заповітів?
4. Як співвідносяться між собою Декалог Мойсея і Нагорна проповідь Ісуса Христа?
5. Який філософсько-етичний зміст заповіді про любов?
6. В чому полягає оригінальний смисл християнського гуманізму?
7. Які конкретні норми вимагає мусульманська етика?
8. В чому полягає проблема блага і зла в мусульманській етиці?

ТЕМА 4. Етика Відродження і Нового часу

Треба звернути увагу, що етика нової епохи – *періоду Відродження* – набуває нових рис: благом вважається все те, що задовольняє потреби людини, а основною характеристикою блага вважається насолода; благо те, що досягається завдяки славі, тому слава вважається чеснотою; християнська традиція розуміння блага підкреслює духовну насолоду (любов до Бога) як основу для досягнення блага. Також благом вважається життя, вільне від страждань і турбот, а основною чеснотою – здібність людини здійснювати правильний вибір між вищим і нищим благом.

Твори видатного вченого *Джордано Бруно* (1548–1600) («Визнання торжествуючого звіра» и «Про героїчний ентузіазм») були присвячені релігійно-містичним і етичним проблемам: героїчний ентузіазм як божественний порив, піднесення кінцевого духа до безкінечного буття. Тому увага зосереджується на емоційних, вольових і інтелектуальних зусиллях людини. *Ніколо Макіавеллі* (1469–1527) зосередив увагу на вихованні правителя, який буде впливати на державу і суспільство (твір «Государ») і який є ототожненням влади, держави і моралі, і для якого доблесть, воля, озброєна розумом, хоробрість є головними чеснотами. *Зазначимо*, що Макіавеллі звертає увагу на розрив політичної моралі з християнськими уявленнями про добро і зло; тепер матеріальний інтерес, незадоволеність стають рушійними силами людської поведінки.

Мартін Лютер (1483–1546) створює нову парадигму («solo fide» – «тільки віра») людської поведінки: тільки завдяки вірі людина набуває праведність і стає здібною творити справжні добрі справи; віра стає головною цінністю і багатством душі; вона веде до спасіння. Тому основне призначення християнина є перетворення високих моральних принципів у свою щоденну діяльність. Сумлінно виконаний борг – це і є чеснота. Борг німця, вчив Лютер, є послух, а в ньому – чеснота, а сама чеснота і є, на його думку, Божа благодать. Для Лютера вищою метою і основою буття людини є її діяльність. Він наголошував: «Робота, а не милостиня». Отже розуміння праці було новим (в порівнянні з Середньовіччям): вже не просто як виконання «добрих справ» чернечої аскези, а як форма спасіння. Праця розглядалась як молитва: і якщо людина погано працює, то вона погано молиться; отже і не набуде спасіння. Лютер висунув першу програму соціального захисту німецьких і бідняків, яка повністю відповідає сучасній політиці Німеччини, Швеції та інших передових країн.

Новий час. Особливості етики цього періоду були пов'язані з формуванням громадянського суспільства, активною раціональною налаштованістю особистості, а також з науковою революцією, відмежуванням наукового знання від релігії. Основною рисою етики Нового часу було обґрунтування суверенності індивіда як морального суб'єкта і його права на задоволення потреб, а також подолання відчуженості людини від суспільних умов її життя. **Рене Декарт** (1596–1650) наголосив на пріоритеті розуму над хаосом пристрастей. **Отже**, моральні принципи ставали результатом інтелектуальних зусиль людини на основі вивчення інших людей і самої себе: етика стає «останнім щаблем вищої мудрості». Деякі правила моралі за Декартом («*Міркування про метод*»): 1) підкорюватись законам і звичаям своєї країни; додержуватись релігійних, культурних, державних правил; 2) бути наполегливим і рішучим у своїх діях; покінчити з повільністю і подолати невпевненість і додержуватись лише істини і доброти, які є регулюючими ідеалами людського життя; 3) перемагати скоріше себе, ніж долю, змінюючи свої бажання, а не порядок у світі. Отже, головною ідеєю Декарта є змінення самого себе завдяки розуму. Змінюючи думки, людина зміцнює волю.

Видатний голландський філософ **Бенедікт Спіноза** (1632–1677) наголосив на єдності етики і онтології. Його твір «Етика» став самим оригінальним твором в історії філософії, побудований за «геометричним методом». Тому, за його уявленням, філософія може бути представлена як етика. Спіноза вважав, що етика як практична наука спрямовує людину для набуття фундаментального імперативу – свободи. Основною практичною метою людини є пізнання своєї природи, завдяки якому відбувається моральне

піднесення людини. Спіноза наголошує на етичному правилі: на ненависть і гнів до себе відповідати любов'ю і великодушністю, які стають важливими чеснотами людини. Добро і зло, за Спінозою, це не самостійні об'єктивні цінності, а результат рефлексії людини відносно тілесних і душевних переживань. Він вважав, що людська природа є модусом Природи або Бога: в цьому сенсі людська природа потенційно божественна. Отже, вищим благом є пізнання Бога. Що стосується свободи, то він вважав, що пізнання є шлях подолання рабства і набуття свободи: рабство людини робить її нездібною керувати своїми емоціями, «сліпими» афектами і приймати рішення у відповідності з розумом.

Що стосується XVIII ст., то це був період *етичного сентименталізму* («moral sense») (Ф. Хатчесон, Д. Юм, А. Сміт та інші) – особливий різновид людського пізнання і субстанціонального підґрунтя моральної свідомості, в якому набуває значення суперечка про вроджений або набутий характер морального почуття. В цей же період виникають питання про природу і походження моралі: *Б. Мандевіль* (1670–1733) – мораль це штучний винахід політиків, форма соціального контролю і управління. *Д. Дідро* (1713–1784) вважав, що метою людського життя повинно бути щастя як справжня насолода і справжня користь, а всезагальна корисність і суспільна згода є основою суспільного устрою. *К. Гельвецій* (1715–1771) диференціював розуміння етики: етика як наука, етика як сфера суспільного життя, етика як принцип поведінки. Він вважав, що при вивченні моралі треба спиратись на розум, а не на інтуїцію; етика повинна приймати до уваги соціальні і політичні умови, в яких живуть люди. *Ж.-Ж. Руссо* (1712–1778) вважав, що люди від природи нерівні, а розвиток цивілізації (науки і мистецтва) призвів до зміни людської природи; основою соціального і морального зла він називав трансформацію природнього принципу себелюбства в принцип самолюбства. Руссо розрізняв два образи моралі: «дикун» і «громадянин» як два різних моральних типи.

Окремо від етичного сентименталізму XVIII ст. стоїть філософія моралі *І. Канта* (1724–1804), яка полягає в затвердженні автономії людини і обґрунтуванні моралі. Основні праці, в яких він приділяв увагу етиці – «*Критика практичного розуму*» і «*Основи метафізики моралі*». Моральний індивід розглядався ним як вільна і розумна істота. Він вважав, що природа людини подвійна (чуттєва і розсудлива) і тому людина, яка належить двом світам, підкорюється законам природи і законам розуму. І. Кант наголошував на принципі автономної доброї волі (єдиної даності безумовного добра) як незалежності морального мотиву, яким є борг (повага до морального закону). І. Кант вважав борг і схильність двома вимірами однієї й тієї ж реальності людської поведінки. Максимами він називав суб'єктивні правила здійснення

вчинка, як узгодженість між моральним законом і моральним боргом, а імператив як об'єктивний принцип веління, заданий розумом. Кант розрізняв два види імперативів: *гіпотетичний* (орієнтує людину на будь-яку мету, можливу або дійсну) і *категоричний* (вимагає визначеної поведінки самої до себе). Тому категоричний імператив Канта вважався категоричною забороною на аморальні вчинки. Філософ розглядав *категоричний імператив* у трьох формулах: 1) формулі універсального права: «Вчиняй тільки згідно з максимою, яка могла б стати всезагальним законом»; 2) формулі людяності як мети: «Вчиняй так, щоб ти завжди відносився до людства як до мети і ніколи – як до засобів»; 3) формула автономії волі: «Вчиняй так, якби твоя воля могла би стати максимою надавати закони для всезагального характеру». Тобто людина повинна діяти, виходячи зі своїх внутрішніх переконань; але ці переконання повинні бути узгоджені з принципами, які могли б стати обов'язковими для всіх. Можна підкреслити, що категоричний імператив закладає основу для універсальної і розумної моралі; вимагає поваги до людей, відповідальності за свої дії і прагнення до всезагального добра.

Питання для самоконтролю:

1. Що нового в етиці внесла епоха Відродження?
2. Як, на думку Н. Макіавеллі, співвідносяться мораль і політика?
3. Як формується ідея боргу-покликання в етиці протестантизму?
4. Що Декарт розумів під правилами моралі?
5. Що таке «інтелектуальна любов до Бога» згідно з вченням Спінози?
6. Як І. Кант розкриває поняття «добра воля»? В чому суть принципу автономії свободи волі?
7. Чому моральний закон в людській практиці має форму категоричного імперативу?
8. Як в етиці І. Канта співвідносяться свобода і моральність?

ТЕМА 5. Етична думка в Україні XVII – початок XXI ст.

У XVII ст. етика в Україні була тісно пов'язана з релігією, православ'єм, з діяльністю Київської духовної академії, Острожської академії, братств. В основному етична думка була зосереджена на таких чеснотах як смирення, милосердя, праведність і любов до ближнього. Ключовими фігурами цього періоду були *Іван Вишенський* (1550-між 1621–1633 рр.): закликав до аскетичного образу життя; *Петро Могила* (1596–1647): реформував православ'є, приділяв увагу етичному вихованню і соціальній відповідальності;

Григорій Сковорода (1722–1794): став однією з центральних фігур української етики XVIII ст.

Зазначимо, що Г. С. Сковорода вважається засновником філософської етики в Україні. Його погляди ґрунтуються на ідеях самопізнання, внутрішньої гармонії і прагнення до духовного життя. Його філософія об'єднує елементи християнської етики, стоїцизму, неоплатонізму і робить акцент на пошуках справжнього щастя через усвідомлення своєї природи і покликання. Центральне місце в етиці Сковороди займає концепція «рідної роботи»: кожна людина має унікальні здібності і покликання. Виконання свого власного завдання приносить внутрішню гармонію і щастя. Тому справжнє щастя не залежить від зовнішніх обставин, воно народжується з внутрішньої свободи, гармонії душі і життя в згоді з божественними принципами. Вищими цінностями для людини, вважав філософ, є любов і чеснота. Справжня свобода, на його думку, полягає не у відсутності обмежень, а в набутті внутрішньої незалежності від пристрастей, вад і матеріальних прихильностей; вона досягається через духовну працю і самопізнання.

У XIX ст. етика в Україні набуває національного характеру, пов'язаного з боротьбою за культурну і політичну самосвідомість. Ключовими фігурами виступають *Т. Г. Шевченко* (1814–1861) і *Пантелеймон Куліш* (1819–1897). Творчість Т. Г. Шевченко поєднувала гуманістичні і християнські цінності, закликала до соціальної справедливості і національної свободи. Він засуджував несправедливість, аморальність і пригнічення. П. Куліш піднімав питання морального обов'язку, просвітництва і моралі в контексті національного розвитку.

Українська філософія і етика на **початку XX століття** розвивались під впливом модернізму, ідеї свободи і європейської філософії. Основними діячами цього періоду були *Іван Франко* (1856–1916) і *Леся Українка* (1871–1913). І. Франко визнавав важливість особистої і соціальної моралі; піднімав питання соціальної справедливості, індивідуальної свободи і національної самосвідомості. Творчість Л. Українки поєднувала ідеї жіночої емансипації, свободи і боротьби за справедливість.

В умовах тоталітаризму (1920–1980 рр.) етика набула рис марксистсько-ленінської ідеології: індивідуальна свобода придушувалась заради інтересів суспільства, а основними цінностями були відданість партії, колективізм, праця на благо соціалізму. Одночасно дисиденти – *Василь Стус* (1938–1985), *Іван Дзюба* (1931–2022), *Ліна Костенко* (нар. 1930 р.) та інші виступали за повернення до гуманістичних і національних цінностей. Їх творчість стала моральним супротивом тоталітарному режиму.

Після набуття Україною незалежності (1991 р.) українська етична наука стикнулася з новими викликами: проблемами морального релятивізму, втрати цінностей, корупції; підіймалися питання повернення до гуманізму, національної самосвідомості, релігійної моралі. Згодом стало відбуватися зміцнення громадянського суспільства і моральної відповідальності; повага до прав людини, демократичним цінностям; розвиток екологічної і соціальної етики. Основні риси етичної думки в сучасній Україні: 1) закріплення ролі прав людини як основи морального вибору; 2) виховання патріотизму і національної ідентичності, збереження мови і культури, які стали важливими етичними аспектами; 3) посилення моральної відповідальності за суспільне благо (напр., волонтерський рух, допомога армії і біженцям); розвиток євроінтеграційних цінностей: толерантність, плюралізм, права людини; 4) питання моральної відповідальності політиків, чиновників і громадян в процесі боротьби з корупцією, розвиток інститутів прозорості і підзвітності; 5) відродження релігійних цінностей, які впливають на етичну думку.

З 2014 р. етичні питання були пов'язані з війною і стали центральними: легітимність супротиву, питання громадянського боргу і патріотизму, психологічна і моральна підтримка військових і мирних жителів. В умовах війни етика в Україні ґрунтується на концепції *справедливої війни*: право на захист (Україна має моральне право захищати свою територіальну цілісність, суверенітет і громадян), справедливі цілі (боротьба за незалежність, свободу і права людини розглядаються як морально виправдані); етика засобів (використання сили, застосування зброї, допустимість насилля по відношенню до противника). Патріотизм став одним із центральних моральних орієнтирів українського суспільства: усвідомлення особистої відповідальності кожного громадянина за майбутнє країни; активна участь у волонтерській і військовій діяльності як моральний борг; повага до української культури, мови і традиціям як форми супротиву агресору. Усвідомлення цінності людського життя постало найгостріше в умовах масових втрат. Ключові цінності етичної думки України в умовах війни: справедливість, відповідальність, солідарність, гуманізм, гідність. Ця етика не тільки захищає національні інтереси, але і є прикладом для світу, демонструючи силу солідарності, гуманізму і стійкості.

Питання для самоконтролю:

1. Як формувалася етична думка в Україні?
2. В чому полягає особливість філософсько-етичних поглядів Г. В. Сковороди?
3. Які особливості етики ХІХ ст.?
4. Розкрийте основні риси етичних поглядів І. Франка і Л. Українки.

5. В чому полягає особливість етики в період тоталітаризму?
6. Які риси набула етична думка в період незалежності України?
7. Як змінюються етичні питання в період війни?

ТЕМА 6. Етика XIX–XX століття

Зазначимо, що етика Г. В. Ф. Гегеля (1770–1831) є ключовою частиною його філософської системи. Він розглядав мораль як сферу особистих переконань, оцінок і переживань; як форму співвідношення індивіда і суспільства, ступінь розвитку суспільства. Центральне місце в етиці Гегеля займає поняття свободи. Але свобода розуміється не як довільна дія для індивіда, а як усвідомлення своєї причетності до всезагального розуму і об'єктивним етичним законам. Свобода реалізується через взаємодію індивіда з суспільством і державою. Гегель виділяв дві сторони моралі: суб'єктивну – пов'язана з розумінням індивідом того, що правильно або неправильно, і пов'язана з внутрішніми переконаннями і совістю; об'єктивну – соціальна форма моралі, яка включає закони, інститути, звичаї. Діалектика між індивідуальними бажаннями і суспільними нормами відображає рух людської історії і культури. Гегель підкреслював, що етичні принципи не є статичними; вони розвиваються разом з суспільством, його культурою і історією. Таким чином, етика тісно пов'язана з духом епохи.

Етика *Л. Фейєрбаха (1804–1872)* представляє собою гуманістичну і антропоцентричну філософію, засновану на критиці релігії і метафізики. В центрі його етичних поглядів – людина, її почуття і здібність до любові як вищому етичному принципу. Любов, на його думку, розкриває справжню сутність людини. Особливість вчення про мораль полягає у відмові виводити мораль з трансцендентного початку. Етика Фейєрбаха є етикою особистісних відношень: відношення до інших є критерієм моральності і критерієм добра і зла. Він підкреслював визнання гідності і унікальності кожної людини, але вважав, що індивідуальність реалізується через відношення з іншими людьми і через належність до суспільства..

В особах А. Шопенгауера і Ф. Ніцше був здійснений антинормативний поворот в етиці. А. *Шопенгауер (1788–1860)* («Про основи моралі», «Світ як воля і уявлення») розглядав різноманітність світу як прояв волі, наголошував примат волі над розумом, ірраціонального над раціональним. Його етика базується на ідеї страждання, яке обумовлено волею до життя. Тому основне завдання – зрозуміти, як зменшити страждання. Він вважав, що людське життя є беззмістовна, безперервна боротьба між співчуттям і силами егоїзму і зла. Людина прагне до щастя не як до позитивної насолоди, а як до відсутності

страждань. Тому основним завданням моралі він вважав свідоме і добровільне прийняття закону зв'язку власного і чужого прагнення до щастя, бо щастя недосяжне, оскільки воно є короточасним становищем між стражданнями. Тому етичне життя складається не в досягненні щастя, а в зменшенні страждань

Ф. Ніцше (1844–1900) у творах «По ту сторону добра і зла», «До генеалогії моралі» визначив задачі філософської етики як критики моральної свідомості. Він розрізняв два типи моралі: мораль панів (мораль надлюдини; як проявлення «волі до влади», як самостверджуюча воля) і мораль рабів (індивідуально-аскетична, стадна; мораль, яка протистоїть природному егоїзму вітальних інстинктів, яка вбиває волю до розвитку, досконалості). Ressentiment (букв. з франц. – «вторинне переживання») розглядається Ніцше як квінтесенція стадної моралі і аскетичного ідеалу. Ф. Ніцше був попередником екзистенціалізму (фр. existentialisme від лат. existentia – «існування») і пропонував створити концепцію «переоцінки цінностей», де людина сама стає творцем власної моралі і бере на себе роль надлюдини, яка створює нові цінності.

Зверніть увагу: у *XX столітті* зміни в суспільстві, науці, культурі та політиці розвивались найбільш динамічно. В цей період етика не тільки продовжила підтримку класичних традицій, а й розробляла нові теорії. Важливими аспектами етики XX століття стали моральні питання в умовах глобалізації, науково-технічного прогресу, соціальних процесів і проблем екології.

Нормативна етика розвивалась у напрямках *деонтології* (від дав.-греч. Δέον – «належне»), як продовження ідей І. Канта про борг і зобов'язання. Наприклад, етика Дж. Ролза, в якій моральні принципи засновані на принципах справедливості і рівності. Сучасний *утилітаризм* (від лат. utilitas – «користь, вигода, благо») залишається одним із самих впливових підходів в нормативній етиці (особливо в галузях політики, біоетики, економіки і екології), він орієнтується на максималізацію загального блага або щастя, але з урахуванням нових викликів і реалій.

Етичний релятивізм (від лат. relativus – «відносний») зосередився на культурному різноманітті і стверджує що моральні норми відносні і залежать від контексту, культури і історичної епохи. Релятивізм заперечує існування абсолютних відносних моральних цінностей. Етичний релятивізм підкреслює важливість поваги до різних моральних систем і запобігає їх засудження з позицій власної культури. Антрополог Ф. Боас підкреслює, що універсальні моральні принципи не завжди прийнятні. В сучасній етиці релятивізм допомагає запобігти етноцентризму і визнати право кожної культури на свою

моральну систему, що сприяє розвитку толерантності до різних світоглядів і образів життя.

Екзистенціальна етика концентрує увагу на свободі, відповідальності і унікальності людського існування; вона стверджує, що моральні принципи і цінності не передбачені зовнішніми силами, такими як Бог, суспільство або традиції, а формуються людиною через її вибір і дії. *Ж. П. Сартр* (1905–1980) стверджував, що свобода це неминучість, від якої неможливо відмовитись, а *А. Камю* (1913–1960) пропонував створити власний сенс життя, не заперечуючи радості і краси існування; але для цього треба сміливість протистояти абсурду, невизначеності і труднощам вибору.

Постмодерністська етика виникла як реакція на модерністські ідеї універсальності, раціоналізму і об'єктивності, підкреслюючи відносність, множинність і контекстуальність моральних норм. *Ж. Даррід* (1930–2004) ставив питання про неможливість остаточних рішень в етиці, так як будь-яка дія інтерпретується по-різному в різних контекстах. *М. Фуко* (1926–1984) розглядав мораль як продукт влади і знання; він запропонував концепцію «етики турботи про себе», в якій людина самостійно створює свою мораль, звільняючись від зовнішнього диктату. *Ж.-Ф. Ліотар* (1924–1998), засновник терміну «постмодернізм» – вважав, що мораль повинна бути гнучкою і локальною.

Новий напрямок к етиці – неопрагматизм (прагматизм від др.-греч. *πράγμα*, родовий відмінник *πράγματος* – «справа, дія») зосереджувався на практичній корисності моральних норм, гнучкості і адаптації до обставин, які постійно змінюються і пропонує не шукати абсолютні істини, а розглядати мораль як інструмент, який допомагає ефективно вирішувати реальні проблеми. Один із засновників прагматичної етики – *Дж. Д'юї* (1859–1952) – вважав, що етика повинна бути експериментальною, а рішення – ґрунтуватися на досвіді і розумному аналізі. *Р. Рорти* (1931–2007) критикував ідеї об'єктивної моралі і універсальних цінностей, підкреслюючи важливість пошуку моральних рішень. Етика неопрагматизму широко застосовується в різних галузях: *освіта* – пропонує підхід у вихованні, де ученики вчаться приймати усвідомлені рішення на основі досвіду і критичного мислення; *політика* – діалог і пошук компромісів; *екологія* – рішення в галузі екології приймаються з урахуванням їх довгострокових наслідків і реальної ефективності; *етика бізнесу* – моральні норми оцінюються через їх здібність створювати стійку і справедливую економіку.

Отже, етика ХХ століття – це епоха значних змін в філософії моралі, яка пов'язана із спробами відповісти на виклики під час глобальних соціальних, політичних, наукових змін. В цей період етика трансформувалась,

відображаючи проблеми війни і миру, наукового прогресу, прав людини, екології і культури. Але її складність і неоднорідність залишають багато питань, які продовжують обговорюватись у XXI столітті.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає проблема співвідношення моралі і права в об'єктивно-раціональній теорії Г. В. Ф. Гегеля?
2. Що є предметом етики на думку Л. Фейербаха?
3. В чому полягає суть імморалізму Ф. Ніцше?
4. Розкрийте зміст виразу «по ту сторону добра і зла».
5. В чому полягає особливість етичних поглядів А. Шопенгауера?
6. Назвіть особливості основних етичних напрямків XX століття.
7. В чому полягає особливість постмодерністської етики?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Розкрийте особливості релігії як форми свідомості. Визначте місце і роль релігії у духовній культурі людства. Розкрийте особливості національно-державних релігій. Яку роль вони відігравали у долі свого народу?

Форма виконання завдання – вибіркова: усна – відповідь на семінарі, доповідь, презентація; письмова – реферат.

Для написання рефератів.

Читаючи вперше текст із незнайомої проблеми, треба уважно фіксувати основні положення, поняття, усвідомлення котрих дасть можливість зрозуміти сутність питання, що розглядається. Якщо зустрічаються незнайомі терміни, їх значення слід з'ясувати, звертаючись до філософських словників та словників іноземних мов.

Після розуміння змісту проблеми, яку ви розглядаєте, слід продумати зміст теми обраного реферату і скласти певний робочий план його, що включав би обов'язкові розділи:

- **вступ**, в якому
 - а) формулюється проблема і окреслюються основні досягнення у її вирішенні;
 - б) визначається певний аспект проблеми, який буде висвітлено у рефераті;
 - в) формулюються **конкретні завдання**, які треба вирішити в даному рефераті на шляху розкриття обраної проблеми;
- **основна частина**, що може складатися з певних підрозділів, якщо цього потребує вирішення цілей і завдань роботи, в котрій поступово розв'язуються всі сформульовані у вступі завдання шляхом коментування фрагментів текстів, з якими ви знайомилися, наведення різних точок зору і т. ін.;
- **висновки**, де коротко формулюються основні результати роботи;
- **бібліографічний список**, де наводиться список робіт, які були використані у роботі над рефератом (за основними вимогами до списку літератури) і на які є посилання у тексті (не обов'язково тільки цитовані).

Під час написання тексту реферату треба робити **посилання на роботи**, які використовуються чи цитуються в тексті, зазначаючи їх чи в **підрядкових** посиланнях, чи **внутрішньо-текстових**.

Результатом написання реферату має бути усвідомлення обраної для самостійної роботи проблеми, вміння викладати її сутність і відповідати на

різні питання, що з неї випливають, вбачати зв'язок даної проблеми з іншими проблемами дисципліни.

Теми рефератів:

1. Моральна свідомість і її структура.
2. Етика і сучасне суспільство.
3. Етика в контексті сучасної культури.
4. Сократ і софісти: абсолютизм і релятивізм в розумінні моралі.
5. Чеснота як шлях до щастя або щастя як наслідок чесноти: епікуреїзм і стоїцизм.
6. Вчення про дружбу в етиці Аристотеля і Епікура.
7. Античні чесноти і християнська віра.
8. Співвідношення Декалогу Мойсея і Нагорної проповіді Ісуса Христа.
9. Християнське обґрунтування моралі.
10. Мусульманська етика як етика конкретних норм.
11. Проблема блага і зла в мусульманській етиці.
12. Епікуреїзм, платонізм і стоїцизм як етичні ідеали Відродження.
13. Свобода як усвідомлена необхідність: Б. Спіноза і Дж. Локк.
14. Лібералізм як принцип примирення етичного індивідуалізму і суспільних законів.
15. Теорія виховання чеснот Ж.-Ж. Руссо.
16. Альтруїзм і егоїзм як властивості людської природи в етичних вченнях епохи Просвітництва.
17. Категоричний імператив І. Канта.
18. Ф. Ніцше: позаморальна мораль надлюдини.
19. Філософія моралі А. Бергсона.
20. Історія формування етичної думки в Україні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Бадьо А. Етика. Нарис про розуміння зла. К.: Komibook, 2019, 192 с.
2. Бралатан В., Гуцаленко Л., Здирко Н. Професійна етика. К.: Центр учбової літератури, 2021. 252 с.
3. Вознюк Н. Етика. Навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури. 2019, 300 с.
4. Головін С. Біблія і етика. Основи справедливого життя. К.: Книгоноша, 128 с.
5. Гриценко Т., Гриценко С., Іщенко Т., Мельничук Т., Чуприк Н., Анохіна Л. Етика ділового спілкування. К.: Центр учбової літератури, 2019. 344 с.
6. Кубрак О. В. Етика ділового та повсякденного спілкування. Львів: Університетська книга, 2023, 222 с.
7. Лозовий В. О., Пазиніч С. М., Пономарьов О. С. Філософія. Логіка, Етика. Естетика. К.: Право. 2009, 578 с.
8. Мазуркевич О. П., Дячук В. П. Звичаєві норми етикету в традиційній культурі українців. К.: Ліра-К, 2017, 218 с.
9. Панченко В. І. Прикладна етика. К.: Центр навчальної літератури, 2019, 392 с.
10. Стовпець В. Г., Стовпець О. В., Гловацька С. М. Корпоративна етика та психологія. К.: Олді, 2021. 236 с.

Додаткова

1. Блощинська В. А. Етика. Пратикум: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2008. 248 с.
2. Етика та естетика: навч. посіб. Редколегія: В. Л. Петрушенко [та ін.] ; за ред.: В. Л. Петрушенка. Львів : Новийсвіт-2000, 2018. 306 с.
3. Етика та естетика: навч. посібник. Редколегія: І. Г. Утюж, Н. В. Спиця, М. О. Мегрелішвілі. Запоріжжя : ЗДМУ, 2019. 81 с.
4. Етика. Естетика.: навч. посібник. За наук. ред. Панченко В. І. Київ: «Центр учбової літератури», 2019. 432 с.
5. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія . Київ: Лібра, 2010. 408 с.
6. Малахов В. Етика: Курс лекцій: навч. посібник. Острог: «Острозька академія», 2014. 241 с.
7. Савельєв В. П., Повторєва С. М. Культурологія. Етика. Естетика: навч. посібник. Львів: «Магнолія 2006». 2012. 352 с.

8. Теоретичні проблеми сучасної етики: навч. посібн. для студ. ВНЗ / [Т. Г. Аболіна, І. В. Васильєва, А. М. Єрмоленко та ін.]. 2-ге вид. переробл. та доповн. Київ.: ВД «Авіцена», 2014. 343 с.
9. Фесенко Г. Г. Конспект лекцій з дисципліни «Етика та естетика» / Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва. Харків: ХНУМГ, 2014. 132 с.
10. Чистіліна Т. О. Етика та естетика: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2020. 149 с.
11. The Cambridge History of the Moral Philosophy/ Edited by Sacha Golob and Jens Timmermann. Cambridge University Press, 2017. 751 p.
12. MacIntyre A. A Short History of Ethics. A History of Moral Philosophy from the Homeric Age to the 20th Century. Routledge, 2002. 341 p.
13. Rawls J. Lectures on the History of the Moral Philosophy. Harvard; Harvard University Press, 2000. 416 p.

Електронні інформаційні ресурси

http://lib.onu.edu.ua/	Бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова
http://www.ognb.odessa.ua/	Одеська національна наукова бібліотека
http://www.nbu.gov.ua/	Бібліотека ім. В. Вернадського
http://lib-gw.univ.kiev.ua/	Бібліотека ім. Максимовича КНУ ім. Т. Шевченка
http://www.filosof.com.ua/	Інститут філософії ім. Г. Сковороди
http://www.gilan.uar.net/nasu/hiuass.html	Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/dict.html	Найвидатніші філософи світу та України
http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/lit-bac.html	Філософія (для бакалаврів природничих спеціальностей)
http://plato.stanford.edu/	Філософська енциклопедія Стенфордського університету. (Англійською мовою)
http://www.utm.edu/research/iep/	Філософська Інтернет- енциклопедія. (Англійською мовою)
http://www.ji-magazine.lviv.ua/index.htm	Незалежний культурологічний часопис «І» є недержавною громадською організацією, що досліджує проблеми культурології, політології, філософії
Веб-сайт. URL: https://vue.gov.ua/	Велика українська енциклопедія. 2020
Веб-сайт. URL: https://www.religion.in.ua/	Релігії в Україні
Веб-сайт. URL: http://www.myriobiblos.gr/patrology_en.html	Патрологія. Українська Релігієзнавча Енциклопедія

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ, ФОРМИ КОНТРОЛЮ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Загальна підсумкова оцінка визначається як сума балів за результатами поточного та підсумкового контролю:

1. Поточний контроль:

- усне опитування на практичних заняттях;
- оцінювання есе за наданою темою.

2. Підсумковий контроль: іспит проходить в усній формі як відповідь на два питання у екзаменаційному білеті. Питання на іспит студенти отримують на початку викладання курсу.

Критерії оцінювання роботи на практичному занятті

Кількість балів	Критерії оцінювання
5	Здобувач освіти присутній на практичному занятті, відповідає повністю на одне з питань плану семінарського заняття; активно доповнює відповіді інших студентів інформацією по іншим питанням плану; відповідає на поставлені викладачем питання за темою
4	Здобувач освіти присутній на практичному занятті, відповідає повністю на одне з питань плану семінарського заняття; не доповнює відповіді інших студентів інформацією по іншим питанням плану; відповідає на поставлені викладачем питання за темою
1–3	Здобувач освіти присутній на практичному занятті, не відповідає повністю на одне з питань плану семінарського заняття, але активно доповнює відповіді інших студентів інформацією по всім питанням плану; відповідає не на всі на поставлені викладачем питання за темою
0	Здобувач освіти взагалі відсутній або присутній на практичному занятті і не відповідає на жодне з питань плану практичного заняття; не доповнює відповіді інших студентів; не відповідає на поставлені викладачем питання за темою.

Критерії оцінювання есе

Вид самостійної роботи	Кількість балів	Критерії оцінювання результатів виконання завдань самостійної роботи
Написання есе	10–11	Есе написане самостійно й оригінально, грамотно, за потреби містить посилання на релевантні темі есе джерела, орієнтовано за потреби на рекомендовану за темою літературу, наявні висновки точно відповідають темі есе
	8–9	Есе написане самостійно й оригінально, грамотно, за потреби містить посилання на релевантні темі есе джерела, орієнтовано за потреби на рекомендовану за темою літературу, наявні висновки не точно відповідають темі есе
	6–7	Есе написане самостійно й оригінально, грамотно, не містить посилання на релевантні темі есе джерела, наявні висновки не точно відповідають темі есе
	1–5	Есе написане самостійно й оригінально, грамотно, не містить посилання на релевантні темі есе джерела, не містить висновків
	0	Завдання не виконано. Не зараховується, тому що виконано не самостійно, містить запозичення з інших текстів без належних посилань

Критерії оцінювання результатів навчання здобувачів освіти на іспиті:

Оцінка	Кількість балів	Критерії оцінювання
Відмінно	15–20	Здобувач освіти правильно й у повному обсязі відповів на обидва питання екзаменаційного білета, дав відповіді на поставлені екзаменаторами додаткові запитання у межах білета, продемонстрував вміння дискутувати, обґрунтовувати свою точку зору, самостійно оцінювати теоретичні аспекти дисципліни, виявляти зв'язки причин і наслідків, володіти науковою термінологією

Добре	10–14	Здобувач освіти на високому рівні відповів на одне з двох питань екзаменаційного білета, але не у повному обсязі відповів на інше питання. При цьому частково дав відповіді на поставлені екзаменаторами додаткові запитання, продемонстрував вміння дискутувати, обґрунтовувати свою точку зору, самостійно оцінювати теоретичні аспекти дисципліни, виявляти зв'язки причин і наслідків, володіти науковою термінологією
Задовільно	5–9	Здобувач освіти у неповному обсязі відповів на обидва питання екзаменаційного білета, не зміг дати відповіді на поставлені екзаменаторами додаткові запитання, продемонстрував низький рівень навичків полеміки, самостійного розв'язання навчальних задач, поверхово засвоїв наукову термінологію, базові знання з дисципліни
Незадовільно з можливістю повторного складання	3–4	Здобувач освіти не виконав поставлені перед ним завдання. Не дав відповіді на обидва питання екзаменаційного білета та додаткові запитання викладачів, або у його/її відповіді містилася значна кількість грубих помилок. Продемонстрував відсутність базового обсягу підготовки з дисципліни, виявив низький рівень володіння науковою термінологією
Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	2–0	Здобувач не засвоїв навчальний матеріал. Потребує повторної допомоги викладача для оволодіння дисципліною

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Етика, її предмет та завдання.
2. Категорії етики. Моральні норми, принципи, мотиви. Особливості моральних цінностей.
3. Етика Античного періоду. Соціальна етика Платона.
4. Етика чеснот Аристотеля. Вчення про справедливість.
5. Основні принципи буддистської етики.
6. Християнська середньовічна етика.
7. Основні принципи ісламської етики.
8. Етика епохи Відродження: звернення до чуттєвої сторони людського життя.
9. Етика Б. Спінози та її особливості.
10. Етика Г. Сковороди: концепція «рідної роботи».
11. Шевченко Т. Г. і Куліш П. як засновники гуманістичної традиції і справедливості.
12. Етичні питання в Україні у XX столітті.
13. Особливості етики XIX ст.: Г. В. Ф. Гегель, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше.
14. Етика XX століття: людина під час криз.
15. Утилітаризм: поняття, історичний контекст, базові принципи.
16. Сучасний утилітаризм: проблеми і критика.
17. Деонтологія І. Канта, основні ідеї і принципи.
18. Філософія моралі І. Канта.
19. Етичний егоїзм і альтруїзм: протиріччя і синтез.
20. Етичний релятивізм і універсалізм: два підходи в етиці.
21. Універсалізм и релятивізм в контексті глобалізації.
22. Екзистенційна етика, її основні риси і принципи.
23. Історія екзистенційної етики: С. К'єркегор, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр, А. Камю.
24. Філософське підґрунтя нової глобальної етики.
25. Взаємодія етики, філософії і міжнародних відношень.
26. Етика бізнесу і економіки, особливості існування.
27. Професійна етика, її особливості.
28. Міжкультурна етика, принципи толерантності.
29. Етика філософії життя Ф. Шлегеля.
30. Швейцер А.: етика благоговіння перед життям.
31. Глобальні проблеми як предмет етичного аналізу. Філософські основи нової глобальної етики..
32. Основні принципи біоетики.
33. Етика і сучасний світ: особиста відповідальність в умовах змінних норм.
34. Глобальна справедливість і соціальна етика.

Навчальне видання

ЕТИКА

Змістовий модуль 1

Вступ до дисципліни. Історія етичних досліджень

ЕЛЕКТРОННІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 033 Філософія

Електронне практичне видання

Укладачі:

Бевзюк Наталя Петрівна

Голубович Інна Володимирівна

В авторській редакції

Затв. авт. 27.02.2026. Шрифт Times New Roman.

Системні вимоги: операційна система сумісна з програмним забезпеченням
для читання файлів формату PDF.

Обсяг 0,8 МБ. Зам. № 3093.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
вул. Університетська, 12, м. Одеса, 65082, Україна
Тел.: (048) 723 28 39, e-mail: druk@onu.edu.ua